

PHILIPP THER

**Nový pořádek na starém
kontinentě**
Příběh neoliberaální
Evropy

NAKLADATELSTVÍ LIBRI
PRAHA 2016

©Suhrkamp Verlag Berlin 2013.

All rights reserved by and controlled through Suhrkamp Verlag Berlin.

©Libri, 2016

ISBN 978-80-7277-541-5

Obsah

1. Úvod.....	7
Několik osobních poznámek na začátek	7
Historizace.....	15
Kořeny neoliberalismu	19
Pojem transformace	23
2. Krize a debata o reformách v 80. letech	38
Pád státního socialismu.....	38
Alternativní výklad studené války.....	42
Neoliberální obrat na Západě a Východě.....	45
3. Revoluce mezi lety 1989 a 1991	54
Průběh a rozsah revolucí.....	54
Teorie vysvětlující revoluci.....	57
Centra a aktéři revolucí	68
„Vyjednaná“ revoluce	72
4. Praxe a vedlejší účinky neoliberalismu.....	79
Periodizace transformace	79
Krize transformace.....	81
Vnitřní problémy systému.....	95
Typologie výsledků reforem.....	101
5. Druhá vlna neoliberalismu a role EU	111
Neoliberální prezentace navenek	111
Systémy rovné daně a populismus	113
Lidský kapitál	118
Nový blahobyt.....	125
Bohatá města, chudý venkov	131
Role EU	143
6. Srovnání střeoevropských metropolí.....	159
Jablka a hrušky? Cíle srovnávání.....	159
Východiska	161
Transformace zdola.....	165
Gründerská doba.....	173

Chudý Berlín.....	181
Boomtown Varšava	189
Konvergence metropolí	197
7. Bilance po krizi.....	207
Konec hospodářského vyrovnávacího procesu?	207
Průběh krize.....	215
Příklad úvěrů v cizí měně.....	219
Politické reakce na krizi.....	225
8. Jih jako nový Východ	233
Trvání a hloubka krize.....	233
Migrace jako únik	245
Mentální mapování Evropy.....	247
9. Spolupřetržení	257
Sociální reformy a reformy pracovního trhu v Německu.....	258
Diskurs o občanské společnosti.....	269
Politici, kteří pocházejí z východního Německa	276
10. Využití a promarněné šance.....	283
Účast na revoluci	283
Hodnoty revoluce.....	291
Porodní bolesti sjednocené Evropy.....	299
Konflikt o Ukrajinu.....	307
Perspektivy po neoliberalismu	318
Vybraná literatura	328
Poděkování	349
Jmenný rejstřík	351

1. Úvod

Několik osobních poznámek na začátek

Počátky této knihy sahají do roku 1977, ke klimaticky i politicky prosluněnému létu, kdy byla překonána první ropná krize a politika détente se v Evropě blížila svému vrcholu. Zdálo se, že doba konfrontací Východu a Západu skončila, závěrečné dokumenty KBSE z roku 1975 vzbuzovaly důvěru, západoněmecká vláda vyjadřovala přesvědčení, že „změna přiblížením“ je možná. Daný politický kontext přispěl v mé rodině k rozhodnutí podniknout v létě cestu do „východního bloku“. Tato slova se u nás i přes politiku détente vyslovovala s obavami v hlase. „Východ“ zastupoval komunismus, „blok“ pak uzavřenost a vojenské ohrožení. Proto byl plán cesty následující: Nejdříve do Maďarska, které bylo považováno za „veselou boudu“ východního bloku, potom do Polska a jako poslední zastávka Krkonoše a vzdálení příbuzní v Praze. Začátek cesty probíhal dobře, na rakousko-maďarské hranici nevisela žádná „železná opona“, pohraničníci nás přátelsky pozdravili, navíc jsme tehdy byli zvyklí na celní a pasovou kontrolu i na Západě. Do Budapešti jsme dorazili jedna dvě, Dunaj se třeptil a tradiční pokrm gulášového socialismu chutnal lépe než doma ve Spolkové republice, která koření ještě příliš nepoužívala.

První zážitek, který dával tušit rok 1989, pád východního bloku a následnou transformaci, se dostavil, když na velký kemp v Budapešti padla tma. U vstupní brány stály dvě přepážky a dvě fronty, jedna dlouhá, jedna krátká. V té dlouhé, která se nehýbala, čekali Němci mluvící nezvyklým saským dialektem, s prázdnýma rukama a zachmuřeně hleděli dovnitř. V krátké frontě stáli taktéž Němci. Byli ale oblečení jako my a v rukou drželi německé marky. Jako teenagerovi mi bylo trapné předejít s otcem za ruku celý dlouhý zástup lidí. Bylo mi vysvětleno, že v naší frontě se platí německými markami, tudíž rovnou dostaneme místo pro stan a auto, zatímco lidé ve druhém zástupu musejí se svými východoněmeckými markami čekat tak dlouho, dokud se těsně před zavírací dobou neukáže, jestli ještě zbyla nějaká volná místa. Udiveně jsem se otce zeptal, jak je to možné, země východního bloku jsou přece spřátelené (tak mi to vysvětlovala babička původem z Vrchlabí a z hlasu jí

vždy znělo varování před „Rusy“). Otec odpověděl, že komunistické země se potýkají s nedostatkem deviz, proto se tak třesou na naše marky za stan a obírají nás povinnou směnou každý den o 25 marek, o takovou odměnu za hlavu. Navrhl jsem, že dáme východním Němcům v dlouhé frontě pár německých marek. Mohli bychom je přece vyměnit jako šilinky v Rakousku. Následovala další diskuse, později i se sousedy v kempu z Karl-Marx-Stadtu, proč se ve východním bloku smějí měnit peníze pouze v bance a co to znamená oficiální devizový kurz.

Ten večer v budapeštském kempu byl jako rychlokurz mezinárodní ekonomie – východní měna, západní měna, devizy, export, import, zahraniční dluhy, nedostatek deviz, povinná směna, oficiální devizový kurz a – jako taková „ekonomie zdola“ – neoficiální devizový kurz, černý trh. Očividná nespravedlnost obou front a rozzlobené pohledy těch, kteří při čekání vystáli důlek a v nejhorším případě museli přenocovat v autě, neustále zaměstnávaly mou mysl. O týden později, po dlouhém čekání a kontrolách na maďarsko-slovenské a poté na česko-polské hranici, která vůbec neladila s oficiálním obrazem socialistického přátelství národů, jsem měl v Krakově možnost nově nabyté ekonomické vědomosti uplatnit. Polští přátelé, se kterými jsme se seznámili o rok dříve, když stopovali na své první cestě na Západ – i to byl důsledek politiky uvolňování –, od nás chtěli koupit marky. Poukazovali na stoupající ceny, prázdné obchody a padající hodnotu měny. Bylo jasné, že v Polsku platily hlavně německé marky a dolary, nikoliv místní zloté. Tržně hospodářské schopnosti běžných občanů představovaly v malém měřítku jeden ze zdrojů úspěchů „polského hospodářství“ od 90. let, na této cestě však samozřejmě ještě nikdo netušil, že východní blok padne.

Masivní ekonomické problémy Polské lidové republiky v roce 1977 se odrážely v padajícím kurzu zlotého na černém trhu. Od otevření archivů víme, že tehdy započal pět let trvající propad polského hospodářství.¹ Modernizace očekávaná díky dovozu technologií ztroskotala a zanechala po sobě dluhy na Západě, které země nemohla splatit. Pro mě, mladého kluka, nebyla přicházející inflace, která v plánovaném hospodářství vlastně vůbec neměla existovat, nevýhodou, ba naopak. Za svých pět marek ušetřených z kapesného jsem od hostitelské rodiny získal trojnásobně více zlotých než

¹ Viz přesnější data v BEREND, Ivan T.: *From the Soviet Bloc to the European Union. The Economic and Social Transformation of Central and Eastern Europe since 1973*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009, s. 69.

můj otec v bance podle oficiálního směnného kurzu. Za hliníkové mince a balíček bankovek, které na omak působily tak tence a pomačkaně jako peníze z Monopolů, jsem si celý týden mohl kupovat zmrzlinu bez omezení a poslat pohledy všem kamarádům. Kupodivu nebyly k dostání kuličková pera a inkoustové náplně. Aniž jsem to tušil, stal jsem se v Polsku „devizovým cizincem“ a díky tomu jsem zaujal privilegované postavení. Tento požitek však v reálném socialismu nebyl bez mráčku. Rychle jsem si všiml, že místní mládež si zmrzlinu dovolit nemůže, nemluvě o džinech či tenis-kách. Navíc se i v Krakově stály fronty – ne na kemp, ale na maso, cukr, šlehačku a další věci, které byly pro nás „západáky“ samozřejmé.

V naší třetí destinaci, v Československu, tento druh ekonomiky nedostatku neexistoval. Příbuzní v Praze jezdili novou škodovkou, bydleli v moderním rodinném domku na vltavském nábřeží a vlastnili rozlehlou chatu u vody. Ani naše šestičlenná západoněmecká rodina neměla vyšší životní standard. Prastrýc se synem si však za zavřenými dveřmi stěžovali na politickou situaci. Normalizace po porážce pražského jara byla nesnesitelná a lícili vlastní zkušenosti s nevykonností velkých podniků, ve kterých pracovali jako inženýři. Uvědomovali si rostoucí technickou zaostalost své země a jejich profesní a národní hrdost tím trpěla. Hlídky na symbolických místech v centru Prahy, například před Národním muzeem, kde se v lednu 1969 upálil student Jan Palach, působily navíc tak tíživým dojmem, že upoutaly i méně pozorného návštěvníka.

Existovali však lidé, kteří nerezignovali – na Východě odvážní disidenti, na Západě pak mimo jiné náš ředitel školy, pocházející z Prahy (pro západní Němce a Rakušany se Čechy, Praha a dokonce bývalé východní Německo nacházely na Východě, ač to z čistě geografického pohledu neodpovídalo – souviselo to s politickou geografii studené války). Po porážce Solidarity na podzim roku 1981 zorganizoval masové posílání potravinových balíčků do Polska. Po vlně zatýkání zaměřené proti disidentům z Charty 77 jsme poskytovali do Československa duchovní potravu, balíčky s knihami zakázaných autorů – sesbírané a zabalené námi, žáky. Země za hranicí našeho bloku tedy nebyly zcela zapomenuté, jak si postěžoval Milan Kundera v roce 1983 ve vlivném eseji o „Tragédii střední Evropy“.² Z historického pohledu však důležitější než západní

² THER, Philipp: Milan Kundera und die Renaissance Zentraleuropas, in: *Themenportal Europäische Geschichte* (2007), dostupné online na adrese: http://www.europa.clio-online.de/site/lang_de-DE/ItemID_153/mid_11428/40208214/default.aspx (stav květen 2014).

zásilky bylo přibližování východního bloku k Západu. Od počátku politiky détente poznávalo stále více Poláků, Maďarů, Čechů západní Evropu, ať už coby turisté jako naši krakovští přátelé, sezonní pracovníci v zemědělství nebo oficiální obchodní partneři.

Východní ekonomové ve službách státu bedlivě sledovali tehdejší hospodářské problémy Západu, stoupající inflaci, nezaměstnanost a stále vyšší schodky státního rozpočtu, které inflaci dále poháněly. Pozdější reformní politici Václav Klaus a Leszek Balcerowicz si povšimli mezinárodního odklonu paradigmatu v hospodářské politice od keynesiánství, které bylo všeobecně považováno za zkrachované, k monetarismu, řízení hospodářství množstvím peněz, nad kterým bděly nezávislé centrální banky. V důsledku volebního vítězství Margaret Thatcher a Ronalda Reagana se ústředním programem Velké Británie a Spojených států staly privatizace státních podniků, liberalizace dříve relativně striktně řízených oblastí (jako například finančních podniků) a celkový ústup státu z hospodářství. V kontinentální Evropě tyto neoliberální vlivy nejdříve nebyly příliš citelné, ale i v sociálnědemokraticky spravovaných zemích se diskutovalo, zda není stát řadou sociálních dávek přetížen.

Přesto byly problémy východního bloku, určeného plánovaným hospodářstvím, viditelnější a fundamentálnější. Neustálé výpadky zásobování, nepřehlédnutelná nerovnost a rostoucí hospodářská zaostalost oproti Západu – to byly jedny z příčin, proč ztroskotaly komunismus jako ideologie a státní socialismus jako jeho realizace. Před rokem 1989 však blížící se konec nikdo netušil, ani odborníci na východní Evropu, kteří v této knize hrají zásadní roli, ani přátelé a známí ve východním bloku, kteří se v průběhu 80. let vydávali na delší cesty. Nyní již nehrála roli zmrzlina v kornoutku, nýbrž výměna a prodej silonových punčocháčů a hudebních kazet, které v té době již studujícímu autorovi umožňovaly bezstarostné dovolené na Východě plné zajímavých rozhovorů. Ještě v létě 1989 vycházeli západní sovětologové téměř bez výjimky z toho, že východní blok a Sovětský svaz budou existovat věčně. Skutečnost, že nic netušili, lze kritizovat z pozice „wisdom of hindsight“, zpětného vědění historikova. Je však intelektuálně uspokojivější vcítit se do minulosti a přiznat každé epoše otevřený konec. Právě proto je nutné vysvětlení, proč starý řád v letech 1989–91 tak náhle zkolaboval a jaké následky měly události na globální úrovni.

Silné politické vření se projevovalo dokonce i v Československu, ovlá-

daném pevnou rukou. Při jedné z mnoha cest, tentokrát na 1. máje 1989, se z oficiálního průvodu na Václavském náměstí oddělila protidemonstrace a provolávala kritická hesla. Než mohly zasáhnout bezpečnostní složky, demonstranti se opět zařadili za rudé prapory a obrazy Marxe, Engelse a Lenina. Téhož večera došlo k silným výtržnostem. Policejní násilí však opozici utvrzovalo v její strategii nenásilí. Úspěch se projevil na podzim v Praze, analogicky v Lipsku a ve východním Berlíně. Centra velkých měst sice byla plná příslušníků, milic a tajných policistů, kteří byli často rozpoznatelní podle kožených bund a nabubřelých výrazů, avšak statisíce demonstrantů nešlo ani zmlátit obušky, ani zavřít. Dav měl toho podzimu před 25 lety sílu, která neodolatelně strhávala.

Na začátku listopadu však demonstranti na Václavském náměstí a přihlížející ze Západu nevěděli, zda uniformovaní příslušníci a jejich kolegové v kožených bundách ustoupí. Všeobecné napětí spojilo tisíce lidí, kteří se nikdy dříve neviděli. Tomu odpovídala i kolektivní úleva a radost, když na konci listopadu vše dobře dopadlo. Vládla atmosféra jako na maturitním večírku – zkoušku jsme zvládli, staré autority už nemají co říct, svět na nás čeká, vše je možné.³

Po opojení však následovalo vystřízlivění. Obzvláště citelné bylo v zimě 1989/1990 v Berlíně, mé zastávce po převratu v Praze. Západní Berličané si stěžovali na davy z Východu, které svými smradlavými auty ucpávají silnice a vykupují supermarkety. Náhle museli i západní Berličané stát ve frontě – nezvyklá zkušenost. Do postkomunistických společností brzy dorazily zcela jiné problémy. V Polsku hyperinflace zruinovala veškeré úspory ve zlotých a stlačila reálné mzdy – reálná byla především jejich hodnota ve valutách – na méně než sto západních marek měsíčně. Československo se díky nízkým zahraničním dluhům nacházelo v lepší výchozí situaci a ještě váhalo s radikálními reformami. Škrty v dotacích na potraviny však vystřelily ceny mléčných výrobků a zeleniny téměř o polovinu, ceny chleba o třetinu.⁴ V NDR ukončily

³ Kanadský historik James Krapfl, který napsal vynikající knihu o ideálech tehdejších revolucionářů, tomu říká „romantická“ reprezentace a recepce revoluce. KRAPFL, James: *Revolution with a Human Face. Politics, Culture, and Community in Czechoslovakia, 1989–1992*, Ithaca: Cornell University Press, 2013, s. 14–18.

⁴ K tomu viz zprávy Vídeňského institutu pro mezinárodní hospodářská srovnání (Wiener Institut für Wirtschaftsvergleiche – WIIW), které pro tuto knihu představují důležitý zdroj. Ke zvyšování cen v Československu viz *WIIW-Mitgliederinformation* 1990/6, s. 22–23. Většina statistických dat o vývoji jednotlivých zemí po roce 1989 pochází z *WIIW Handbook of Statistics 2012* (Wien: WIIW, 2013) a z dodatečně vydaného CD-ROMu (viz

stovky továren provoz a propustily své zaměstnance. Hospodářská mi-
zerie nevedla ke „třetí cestě“ mezi kapitalismem a socialismem, kterou
požadovali někteří dřívější disidenti. Socialismus byl roku 1990 příliš
neoblíbeným pojmem a systémem, než aby s ním bylo možno zvítězit
ve volbách nebo získat kredit ze Západu.

Vzhledem k dynamice změny politických a ekonomických poměrů
se na počátku 90. let téměř ve všech postkomunistických státech prosadila
neoliberální hospodářská politika. Společnosti západně od dřívější že-
lezné opony si dosah takové změny paradigmatu neuvědomovaly nebo
před ní byly skryty velkohubými prohlášeními, že Východ bude stejný
jako Západ. To se skrývalo za formulaci „kvetoucí krajiny“, kterou pro-
sazoval pro NDR Helmut Kohl. Takzvané „reformní státy“ se nacházely
východně od železné opony, kterou v hlavách lidí dosud nikdo nerozhnul.
Taktéž pojem „transformace“ zůstal v sociálněvědním výzkumu vyhrazen
pro východní polovinu Evropy. Západní vlády a experti tím vnucovali
myšlenku, že se na Východě musí změnit vše, zatímco na Západě téměř nic.
Vlastně se jednalo o politiku „kontrolы“, utlumení revolucí z roku 1989.

Vliv „léčby šokem“ na Východě bylo zatím možno pocítit v Polsku.
Opět jedna návštěva u krakovských přátel z doby détente: Město leží
přikryto hnědým, štiplavým dýmem z oceláren Nowa Huta, ale lidé jsou
na podzim roku 1991 šťastní, že se z komínů kouří, jinak by totiž bylo ne-
zaměstnaných ještě více. V centru města mají večer otevřeno pouhé tři
restaurace, protože si již nikdo nemůže dovolit zajít na jídlo. V obchodech je
řada regálů prázdných, ne z důvodu nedostatku zboží jako před rokem
1989, nýbrž kvůli nedostatečné poptávce. Téměř nikdo nemá peníze, aby
si mohl něco koupit. Vzkvétají pouze tržišť, protože se na nich lze levně
zásobit cibulí, bramborami a dalšími základními potravinami. To má být
ten slibovaný nový řád? Kam jenom ty hospodářské reformy povedou?

Poslední časový skok, do let po rozšíření EU: Varšava, Krakov, Praha,
Friedrichstraße v Berlíně – všude září nákupní paláce, světla, silná zvuková
kulisa živená pozdě do noci neutuchající automobilovou dopravou,
hudbou z barů a obchodů. Jsme na Východě, nebo už na Západě?
Zvukové projevy jsou stejné, optické vjemy rovněž. Když ale projíždíme
mezi metropolemi přes venkov, atmosféra se mění. V malých městech

především rubrika „Countries by indicator“. Takto označené údaje vycházejí z CD-ROMu,
všechny ostatní z mnohem kratšího tištěného vydání). Vydání *WIIW Handbook of Statistics*
pro rok 2013, zveřejněné krátce před publikací této knihy, již nemohlo být zohledněno.

zejí prázdné paneláky, trosky továren vypovídají o socialistických pokusech o modernizaci, na vesnici žije mnoho starých lidí, ale téměř žádné děti, a tím i zjevně malá naděje do budoucna.

Diskrepance mezi blahobytem a chudobou, vzestupem a stagnací, městem a venkovem již není specifikem dřívějšího východního bloku. Rostoucí regionální a sociální rozdíly jsou charakteristické ve východní i západní Evropě, v Porúří jsou mnohá průmyslová města tak šedá, jak se to dříve vyprávělo o NDR. Přitom se státy a společnosti na západní straně dřívější železné opony v posledních letech vyvíjely hospodářsky relativně dobře. I to souvisí s tématem této knihy: Rozšířená Spolková republika Německo, Rakousko, Švédsko a Finsko byly přímo zasaženy reformami a souvisejícím vznikem hospodářské konkurence ve střední a východní Evropě. Částečně se musely hospodářsky vzchopit a samy reformovat. To lze označit pojmem „spolutransformace“. Ve státech na jihu Evropy byly ozvěny reforem oproti tomu slabší.

Od vypuknutí eurokrize v roce 2010 existují mezi východem a jihem Evropy nové a záměrné souvislosti. Reformy nařízené Řecku, Itálii, Španělsku a Portugalsku se podobají neoliberálním změnám v postkomunistické Evropě – například programy na snížení počtu zaměstnanců řeckého státního aparátu nebo pokusy o privatizaci v Itálii a Španělsku. Stává se tím Jih jakýmsi novým Východem? Co se týče trvání a hloubky krize i jejích sociálních dopadů, je situace vskutku srovnatelná se střední a východní Evropou v 90. letech. S tím, že rostoucí nezaměstnanost a chudnutí obyvatelstva dosud postihuje primárně mladou, a ne starší generaci, jako tomu bylo po roce 1989. Tyto rozdíly a podobnosti mě přiměly, abych do knihy zahrnul i nejnovější události.

Od krize z let 2008–09 (zde je nutno rozlišovat mezi krizí finanční, rozpočtovou a hospodářskou) se o neoliberalismu otevřeně pochybuje. Polemické zúčtování by však bylo liché, hospodářský převrat v bývalém východním bloku totiž poskytl řadu šancí, především pak pro městská centra. Na venkově a v nástupnických státech Sovětského svazu byla situace horší (pobaltské země od těch dob prodělaly tak zvláštní vývoj, že jsou chápány samostatně, ne jako součást postsovětského prostoru).

Kvůli těmto regionálním rozdílům není snadné udělat neoliberálním reformám v Evropě všeobecnou bilanci. Bezpochyby však bude dnes taková bilance vypadat jinak než před nástupem krize. Zatímco postkomunistická transformace byla před několika lety považována za z větší

části zdařilou – od toho se odvíjí rozšíření EU v roce 2004 –, země jako Lotyšsko, Maďarsko, Rumunsko či Bulharsko od roku 2008 hospodářsky a částečně i politicky vrávorají. To lze tvrdit i o některých dogmatech neoliberalismu. V 90. letech například patřilo k základním předpokladům západních expertů, že vývoj tržního hospodářství a demokracie jsou vzájemně propojené a jeden na druhém závisí. Opravdu to platilo? Nebo nebyly „lčba šokem“ a další neoliberální zásahy možné mimo jiné proto, že se postkomunistické demokracie musely nejdříve upevnit, a tím nemohl vzniknout organizovaný odpor? Nový řád měl samozřejmě mnoho zastánců. Ti, kteří byli roku 1989 mladí, měli netušené možnosti vzestupu a profitovali z otevření hranic v Evropě. Tehdy čtyřicetiletí měli většinou horší zkušenosti, protože nemohli tak snadno změnit zaměstnání, byli vázáni rodinou a tím méně flexibilní nebo byli dokonce přímo postiženi sociálními změnami a propouštěním.

Pojem zkušenosti přivádí k vlastnímu vymezení pozic, prvku vědecké práce, který v sociálních a humanitních vědách nebývá explicitně pojmenován, přesto je prvkem základním a produktivním. Soudobé dějiny často píší přímo pamětníci. V tomto smyslu tedy pamětník nemůže být oním pověstným „nepřítelem“ historikovým. Má dokonce potenciál stát se „pomocníkem“, neboť zkušenosti malých dějin umožňují jiný pohled na širší souvislosti a zažité pravdy. Časový odstup přitom hraje dvojsečnou roli. Pokud se procesy a události odehrály před delším časem, přesnost vzpomínek na jednu stranu klesá (kurz československé koruny na černém trhu z roku 1988 ve vzpomínkách dosud zůstal, naproti tomu převodní kurz na polskou „měnu ve zmrzlině“ z roku 1977 nikoliv), na druhou stranu lze některé události a procesy s rostoucím časovým odstupem lépe zařadit do širšího kontextu a vysvětlit je. U dobových událostí má historik roli kronikáře, což může být i jeho výhodou, například v oboru orální historie, ve kterém lze rozhovory vést pouze se současníky.⁵ Historikova šance tkví v tom, že může spojit vědění o vzdálenějších a novějších změnách. Nový vývoj je často odvozen od starších, opakujících se vzorců.

Příklad: Hospodářské změny a reformy jsou od doby nejnovější a dosud nepřekonané evropské krize z let 2008–09 velmi často zaváděny s argumentem, že jsou „nutné“, jsou „jedinou možností“, nebo dokonce „ne-

⁵ Edgar Wolfrum právem poukazuje na skutečnost, že rostoucí časový odstup ničí i prameny, především pak možnost vést rozhovory s rozhodujícími aktéry. WOLFRUM, Edgar: *Rot-Grün an der Macht. Deutschland 1998–2005*, München: Beck, 2013, s. 716.

vyhnutelné“. Čeští pamětníci transformace tyto formulace a následné veřejné debaty patrně znají – zde jsou souhrnně označovány jako transformační diskurs. I tehdy se reformy s rozsáhlými sociálními změnami prezentovaly tímto způsobem. Jedná se o rétorickou figuru, která má legitimovat a prosadit určitou politiku či konkrétní opatření. Těmto a jiným neoliberálním transformačním diskursům se v této knize věnuje mnoho pozornosti, protože dekodováním se lze často dozvědět více než z desetin procent na růstové křivce nebo z jiných kvantitativních dat, která je nutno vždy hodnotit s jistou dávkou skepse.

Průběh systémových změn od 80. let závisel z velké části na tom, jak se společnost, sociální skupiny a jednotlivci k masivním výzvám postavili. To vede k pojmu „sebetransformace“, který se neomezuje pouze na schopnost přizpůsobit se, může obsahovat i otevřený či skrytý odpor. Od přelomu 2008/09 žije Evropa – s výjimkou několika málo šťastných zemí – se zkušeností trvající krize, rozhodně pak s neustálým vědomím krize. Je možné, že zkušenosti z raných 90. let jsou užitečné, pokud jde o to, jak podobné zvraty překonat. „Hrdinové“ této knihy jsou tudíž lidé, kteří i s měsíčním příjmem 3000–5000 korun a bez majetku dokázali čelit všednímu dni v rapidně se měnícím prostředí, dokázali podporovat rodinu, vytvářet pro ni budoucnost a mít radost ze života. Zdá se, že nálada z nástupu nové doby a optimistický pohled do budoucnosti se z dnešní Evropy téměř vytratily.

Historizace

Od které chvíle vstupuje určitá epocha do dějin, od kdy již nepatří „přítomnosti“, od kdy je epochou historickou? I přes klasickou definici soudobých dějin jako „epochy žijících“ může být opěrným bodem i smrt. Dřívější protagonisté neoliberalismu Margaret Thatcher a Ronald Reagan zemřeli, stejně jako jejich ekonomický předchůdce Milton Friedman. I řady revolucionářů z roku 1989 řídnou. Smrtí Václava Havla, Jiřího Dienstbiera, Bronisława Geremka a Tadeusze Mazowieckého jsme ztratili přední bojovníky za lidská práva. Vládci, kteří převrat připustili, již také patří historii. Michail Gorbačov překročil osmdesátku, téměř všichni dřívější reformní komunisté jsou v důchodovém věku. Neúprosný postup času však nepostihuje jen staré. Tehdejší mládež, která na

podzim roku 1989 naplnila ulice Varšavy, Budapešti, východního Berlína, Prahy a v roce 1991 Kyjiva (jak se město jmenuje od vyhlášení nezávislosti Ukrajiny) a Moskvy, už nastoupila do druhé životní púle. Účast na demonstracích na podzim roku 1989, jásot, když komunisté opouštěli dějiště, rozechvění při prvních volbách působí dnes vzdáleně, v neposlední řadě kvůli masivním změnám v 90. letech, které postihly každého z 330 milionů občanů postkomunistických států Evropy a v konečném důsledku všechny Evropany.

Právě proto, že paměť tehdejších aktérů umírá či mizí, udeřila hodina politiky dějin. Při oslavách výročí v roce 2009 velebily politické elity Německa a Evropy občanskou angažovanost roku 1989 a výdobytky svobody a demokracie. V Berlíně se ještě jednou symbolicky bourala zeď vystavěná z domina, kterou vytvořili umělci na objednávku vlády. Angela Merkel se svými prominentními hosty zinscenovala „annus mirabilis“ jako zakládající počín sjednoceného Německa a sjednocené Evropy.⁶

Taktéž vědecké diskuse o událostech roku 1989 a následných reformách se již několik let nesou v duchu historických debat. Roku 2009 se rozpoutal zapálený spor, zda se u převratu před dvaceti lety vůbec jednalo o revoluci. Další debata se vede o tom, který recept na následující „transformaci“ byl úspěšný, zda to byla „lčba šokem“, či postupná přestavba hospodářství, státu a společnosti. Tyto otázky kladené historii jsou aktuální proto, že EU, Mezinárodní měnový fond (MMF, anglicky IMF), Světová banka a místní experti v krizi otrásané jižní Evropě již několik let používají repertoár reforem známý z postkomunistických států. Bývalé západní Německo se „spolutransformovalo“ již od roku 2001, za Schröderovy vlády.

Jako univerzitní profesor navíc pociťuji přechod jednoho tématu ze současnosti do historie na biografii a otázkách studentů. Většina z nich se narodila po roce 1989. To, že existovala nějaká zeď, nášlapné miny, statisíce špiclů tajné policie a konkurence mezi Východem a Západem, už není v jejich hlavách přítomno. Přestože následná neoliberální transformace utváří svět dnešní Evropy v mnoho ohledech – připomeňme si jen svobodu cestování, otevřené hranice, další nárůst blahobytu, avšak

⁶ Tehdejší oslavy viz SCHLEGEL, Matthias, DERNBACH, Andrea: Die Welt schaut auf Berlin, in: *Zeit online* (9. listopad 2009), dostupné online na adrese: <http://www.zeit.de/politik/2009-11/berlin-mauerfall> (stav květen 2014).

nerovnoměrně rozděleného, a tvrdší hospodářskou konkurenci v téměř všech oblastech života –, je historický výzkum této epochy dosud v plenkách.

Tato kniha se věnuje neoliberální Evropě v první řadě chronologicky. Po tomto úvodu se druhá kapitola zabývá předpoklady převratu, především debatami o reformách ve východní a západní Evropě v 80. letech. V souladu s tím byly jako prameny použity analýzy expertních diskursů a médií. Teze zní, že propojení těchto debat, ztroskotání postupných reforem ve východním bloku a konec konkurence východního systému měly za následek hegemonii neoliberalismu. Specifický průběh studené války v Evropě a její urovnání vyžadují vlastní kritickou úvahu. V případě převratů v letech 1989–91 jde o bližší definiční vymezení a vysvětlení revolucí (viz kapitola 3). Dále je důraz kladen na průběh a výsledky transformace – pojmu, který se většinou používá v jednotném čísle, přestože se vývoj v postkomunistických zemích významně lišil. Vzhledem k velikosti prostoru, rozdílné délce a odlišnému charakteru komunistické vlády a ještě dávnější předchozí historii jednotlivých společností to není s podivem. Historická a sociální věda ale na prostor, který se za studené války označoval jako „východní blok“, přesto často pohlíží jako na jeden celek.

Ve čtvrté kapitole knihy se pojednává o rostoucích rozdílech *uvnitř* postkomunistických zemí, včetně bývalé NDR, vlivem nového, neoliberálního řádu.⁷ Mezi centry hospodářského růstu a venkovskými regiony, které za nimi v důsledku reforem zaostávají, se rozprostírají pověstné světy – téma, které zde vystupuje pod názvem „bohatá města, chudý venkov“.* K uchopení těchto rozdílů dodnes stačí vyjet 50 kilometrů za Berlín, Varšavu či Budapešť. Zdání však může klamat a v průběhu času upadá v zapomnění. Proto je kniha podložena obsáhlým statistickým materiálem (mimo jiné ze statistického úřadu EU Eurostatu, ze Světové banky, OECD, MMF, různých úřadů vlády a národních bank).

⁷ Divergence měst a venkova viz FÖRSTER, Michael, JESUIT, David, SMEEDING, Timothy: Regional poverty and income inequality in Central and Eastern Europe: Evidence from the Luxembourg income study, in: KANBUR, R., VENABLES, A. J. (eds.): *Spatial Inequality and Development*, Oxford: Oxford University Press, 2005, s. 311–347; MACOURS, Karen, SWINNEN, Johan F. M.: Rural-urban poverty differences in transition countries, LICOS Discussion Paper 169/2007, dostupný online na adrese: <http://www.econ.kuleuven.be/licos/publications/dp/dp169.pdf> (stav květen 2014).

* I Češi samozřejmě znají výrazné rozdíly mezi starými průmyslovými regiony, např. Ostravou, a hlavním městem Prahou.